

УДК (470)343.161:347.995“1864”

Д.А. ШИГАЛЬ, канд. юрид. наук, доц., Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В МИРОВИХ СУДАХ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ, СТВОРЕНИХ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 Р. У РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ключові слова: цивільне судочинство, мирові суди першої інстанції, судова реформа 1864 р., Російська імперія

У середині XIX ст. в Російській імперії було здійснено ряд буржуазно-демократичних реформ, які мали на меті всебічне оздоровлення всіх сфер суспільного життя. Однією з найважливіших реформ була судова реформа 1864 р., за якою, окрім збагачення судового процесу новими принципами і засадами, було створено мирові суди. Інститут мирових суддів, за задумом реформаторів, мав наблизити російське правосуддя до місцевого населення, а тому будувався таким чином, щоб якомога більше врахувати потреби звичайного обивателя. Одним із засобів досягнення цієї безперечно гуманної мети стала розробка спеціально для мирових судів скороченої процедури розгляду цивільних справ. При цьому у Статуті цивільного судочинства 1864 р. було спеціально зроблено акцент на тому, що головним напрямком діяльності мирового судді є схилення позовників протягом усього судового процесу до примирення. Думаємо, що з позицій сьогодення такі засади діяльності мирових судів становлять значну науково-практичну цінність як для українського законодавця, так і для фахівця-правознавця, тим більше, що у державі давно назріла необхідність докорінного реформування судової системи.

Необхідно вказати, що зазначену проблему досліджували такі дореволюційні та радянські вчені, як Є.В. Васьковський [1], Г.Л. Верблов-

ський [2], Б.В. Віленський [3], С.П. Мокринський [4], С.Ф. Платонов [5], П.Ф. Щербина [6] та ін. Але разом із тим, незважаючи на наявність уваги з боку вчених-правознавців до особливостей судочинства в мирових судових установах, комплексне висвітлення засобів процесуальної економії під час судового розгляду цивільних справ мировими суддями ще й досі відсутнє. Саме цією обставиною зумовлюється мета даної наукової статті – виявити на підставі аналізу відповідних норм Статуту цивільного судочинства 1864 р. сутність здійснення цивільного судочинства мировими суддями. Наукова новизна статті полягає у спробі провести всебічне та ґрунтовне дослідження цивільного процесу в мирових судах із залученням архівних матеріалів Харківської губернії.

Переходячи безпосередньо до розгляду цивільного судочинства в мирових судах, слід відзначити, що покладений в його основу принцип скороченої процедури розгляду цивільних справ пояснювався реформаторами 1864 р., перш за все, необхідністю заснування таких місцевих судів, котрі “близькістю своєю до позовників та простотою форм діловодства цілком відповідали би потребам більшості сільського та міського народонаселення”. При цьому зазначалося, що “суди ці повинні мати властивість найбільш простого суду з дотриманням, однак, по можливості необхідних гарантій справедливості його рішень” [7, с.42]. Саме тому до юрисдикції мирових судів укладачами Судових статутів було віднесено “справи самі прості й нескладні, що не являють труднощів у вирішенні” [7, с.43], а головним джерелом норм матеріального права, на підставі якого мирові судді виносили свої рішення, став Т.Х Ч.1 Зводу цивільних законів Російської імперії. Як приклад застосування цього важливого джерела матеріально-правових норм, можна навести декілька справ, що досліджувалися нами у Державному архіві Харківської області. Це справи: “про самовільну оранку лісових полян” [8; Ф.594. –Оп.1. –С.161. –Л.26, 27], “про стягнення 102 рублів по розписці” [8; Ф.592. –Оп.1. –С.117. –Л.11, 21], “про стягнення 6 рублів за утримання коня” [8; Ф.592. –Оп.1. –С.74. –Л.21, 22] тощо.

За ст.29 Статуту цивільного судочинства до

компетенції мирового судді належали: 1) позови по особистих зобов'язаннях та договорах, а також про рухомість ціною не вище п'ятиста рублів; 2) позови про винагороду за шкоду та збитки, коли кількість таких не перевищувала п'ятиста рублів, або ж на час пред'явлення позову не могла бути відомою; 3) позови про особисті образи; 4) позови про поновлення порушеного володіння, коли з часу порушення пройшло не більше шести місяців; 5) позови про право участі приватної, коли з часу її порушення пройшло не більше року [7, ст.29]. Окрім цього, мировий суддя міг прийняти до свого розгляду “усякий спір та позов цивільний, якщо обидві сторони будуть просити його про рішення їх справи по совісті”. Цікаво, що з таких справ рішення мирових суддів вважалися остаточними й апеляції не підлягали [7, ст.30].

За загальним правилом позов пред'являвся тому мировому судді, у дільниці котрого проживав або тимчасово мешкав відповідач [7, ст.32]. Правила визначення підсудності цивільних справ мировому судові у інших, більш спеціальних, випадках регламентувалися ст.ст.33-39 Статуту цивільного судочинства [7, ст.ст.33-39].

Позовне прохання могло подаватися мировому судді відповідно до ст.51 як письмово, так й усно [7, ст.51]. Усне прохання записувалося суддею у спеціальну книгу, прочитувалося позивачу й підписувалося ним, якщо позивач був грамотним [7, ст.52]. При цьому провадження з цивільних справ у мирових судах було звільнено від застосування гербового паперу [7, ст.200], а для полегшення становища неграмотних позивачів взагалі було відсутнє визначення будь-якої форми для позовного прохання [7, с.51, 103]. Очевидно, що таке правило досить позитивно позначалося також й на стані процесуальної економії. На практиці положення про усну форму позовного прохання досить позитивно вплинуло на можливість неграмотних представників місцевого населення, як правило, селян, самостійно здійснювати захист своїх прав у мировому суді. Архівні матеріали діяльності мирових судів Харківської губернії досить яскраво свідчать про цей факт. Так, наприклад, позовне прохання було прийнято мировим суддею в усній формі по наступних

справах: “про відібрання речей та документів, належних іншій особі” [8; Ф.594. –Оп.1. –С.70. –Л.1], “про відібрання колод та дров” [8; Ф.594. –Оп.1. –С.29. –Л.9], “про стягнення 200 рублів збитків” [8; Ф.592. –Оп.1. –С.45. –Л.1-3] тощо.

Як у письмовому, так й усному позовному проханні позивач повинен був вказати: 1) звання, ім'я, по-батькові, прізвище чи прізвисько та місце проживання як своє та свідків, так й відповідача; 2) “докази, на котрих він обґрунтовує свій позов”; 3) ціну позову та 4) “пояснити, чого саме він просить або чого домагається” [7, ст.54].

Для скорочення цивільного судочинства шляхом “зменшення по можливості у провадженні мирового судді відстрочок на представлення позовниками доказів” [7, с.52] у Статуті цивільного судочинства закріплювалося правило, згідно до якого позивач, який обґрунтовував свої вимоги на письмових доказах, був зобов'язаний передати їх під розписку мировому судді безпосередньо при подачі позовного прохання, “й в усякому разі не пізніше двох годин пополудні напередодні дня, призначеного для явки на суд” [7, ст.57].

Отримавши позовне прохання, мировий суддя на його підставі викликав відповідача на суд, “об'являючи як йому, так і позивачеві про строк на явку” [7, ст.58]. Згідно до ст.59 строк на явку відповідача становив з часу вручення тому повістки не менше одного дня на кожні п'ятнадцять верст відстані від місця його проживання до знаходження камери мирового судді [7, ст.59]. Інші учасники процесу викликалися у судові засідання повістками на підставі ст.ст.61-66 Статуту цивільного судочинства [8; Ф.595. –Оп.1. –С.1266. –Л.6, 7], [7, ст.ст.61-66].

Досить важливим повноваженням мирового судді, яке одночасно сприяло й скороченню провадження з цивільних справ, було й те, що він мав право у випадку особистої явки до нього обох сторін негайно приступити до розгляду їх спору, не відкладаючи, однак, при цьому розбору інших справ, призначених до слухання у цей день [7, ст.60].

Розбір справ у мирових суддів проходив на засадах публічності та усності, однак якщо обидві сторони заявляли клопотання, а мировий суддя визнавав його поважним, то судові засі-

дання могло бути й закритим [7, ст.68]. З цього приводу у роз'ясненні до глави 4 Статуту цивільного судочинства вказувалося, що "усіляке попереднє письмове приготування до словесного змагання було б недоречним. Розбір справ повинен проходити на словах, з опитуванням позовників від особи судді, котрий зобов'язаний ставити себе у безпосереднє до них відношення".

Характерно, що з метою спрощення цивільного судочинства для мирового судового розбору взагалі не встановлювалася така стадія цивільного процесу, як підготовчі до суду розпорядження. Окрім того, судові засідання у мирових судах, як стадія процесу, чітко не розподілялося на такі свої частини, як: підготовча, розгляд справи по суті, судові дебати та постановлення рішення.

Так, відкриваючи судові засідання по справі, мировий суддя у межах його підготовчої частини вирішував питання про явку сторін та заявлені відводи. При цьому мировий суддя не був обтяжений неявкою сторін і положення глави 8 Статуту цивільного судочинства [7, ст.ст.145-155] дозволяли йому у випадку неявки відповідача постановити заочне рішення по справі з наданням останньому права протягом двох тижнів принести відзив на таке рішення [7, ст.145]. Тобто навіть й у такому разі розгляд справи не відкладався, а судові засідання продовжувалося, що ще раз свідчить про високий рівень втілення у мирових судових установах принципу скороченого порядку судочинства.

У підтвердження того, що заочне провадження з цивільних справ дійсно застосовувалося мировими суддями, зокрема, у Харківській губернії, можна навести справу по позову Д. Сокола до Є. Олейника про стягнення 200 рублів по 2 вексях, що розглядалася мировим суддею 3-ої дільниці Вовчанського повіту у лютому 1871 р. Відповідач Олейник у судові засідання не з'явився й мировий суддя вимушений був розглянути справу за правилами заочного судочинства [8; Ф.592. –Оп.1. –С.101. –Л.23, 24].

Якщо ж у судові засідання не являвся позивач, то за ст.145 мировий суддя припиняв провадження по справі, а позивач мав право на відновлення провадження шляхом подання нового

позовного прохання [7, ст.145]. Наприклад, по справі "про поновлення порушеного володіння двором маєтком", яка була у провадженні мирового судді 2-ої дільниці Вовчанського повіту у 1877 р., жодна зі сторін не з'явилася у судові засідання; це дало судді підстави припинити провадження по справі на підставі ст.145 Статуту цивільного судочинства [8; Ф.595. –Оп.1. –С.1280. –Л.4].

Що стосується таких частин судового засідання, як розгляд справи по суті та судові дебати, то для мирового розбору справ за Статутом цивільного судочинства вони окремо не вирізнялися. Так, після попереднього обговорення з обома сторонами мировий суддя пропонував їм припинити справу миром, вказуючи на можливі способи до того.

Примітно, що заходи для схилення позовників до примирення мировий суддя був зобов'язаний застосовувати під час усього провадження по справі, й тільки у випадку неуспіху в цьому він міг приступати до постановлення рішення [7, ст.70]. Укладачі Судових статутів 1864 р. зазначали, що "головний обов'язок мирових суддів зі справ спірних повинен полягати у прийнятті заходів для погодження й примирення позовників..., а сам мировий суддя повинен бути за перевагою суддя-примиритель, от чому рішення мировим суддею постановляються тільки у випадку неуспіху у примиренні" [7, с.55]. Досягнута між сторонами мирова угода викладалася у письмовому вигляді й підписувалася ними. Справа, що була закінчена примиренням, відновлюватися вже не могла [7, ст.71]. Так, наприклад, по справі, що виникла між двома братами по позову про відібрання колод та дров, у судовому засіданні було досягнуте примирення між сторонами шляхом взаємних поступок [8; Ф.594. –Оп.1. –С.29. –Л.9].

Якщо ж сторони відмовлялися закінчити справу примиренням, то мировий суддя приступав безпосередньо до розбору справи по суті, що фактично включав й судові дебати сторін. Відповідно до змісту ст.72 мировий суддя пропонував спочатку позивачу розповісти про обставини справи та пояснити свої вимоги, а потім вже заслуховував пояснення відповідача, дозволяючи при цьому як той, так й іншій стороні доповнювати по черзі свої показання та

пропонувати від себе необхідні для пояснення справи питання. Коли мировий суддя находив, що справа достатньо пояснена, він припиняв змагання сторін [7, ст.72].

Стосовно порядку дослідження мировим суддею доказів по справі слід відзначити, що у Статуті цивільного судочинства відповідні цьому положення були відсутні. Мировий суддя сам визначав цей порядок, що свідчить як про надану йому реформаторами 1864 р. можливість оперативно вирішувати справи, так й про значне скорочення процесуальної процедури. Глава 5 Статуту “Про докази” була побудована таким чином, що “мирові установи не були стіснені правилами про формальну силу доказів” [7, с.57]. У ст.81 вказувалося, що позивач повинен був доказати свій позов, а відповідач – довести свої заперечення [7, ст.81]. Згідно до ст.82 мировий суддя сам не збирав доказів чи довідок, а свої рішення засновував виключно на доказах, представлених сторонами, серед яких могли бути: показання свідків, письмові докази, зізнання, присяга, огляд на місці, а також висновки експертів [7, ст.ст.82-124].

Після того, як мировий суддя заслуховував сторони, він “приймав у розуміння усі приведені по справі обставини, визначав за переконанням совісті значення та силу доказів та постановляв рішення, котре не повинно було суперечити закону” [7, ст.129]. Неабияк цікаво, що при постановленні рішення мировий суддя міг за посиланням однієї чи обох сторін керуватися загальновідомими місцевими звичаями у випадках, коли їх застосування дозволялося законом, або “у випадках, позитивно не вирішуваних законами” [5; 7, ст.130].

Всі рішення мирового судді поділялися на остаточні та неостаточні. Остаточними були ті рішення, котрі постановлялися по позовах на суму не вище тридцяти рублів [7, ст.134]; апеляції такі рішення не підлягали, але їх можна було оскаржити у касаційному порядку. Всі інші рішення були неостаточними й оскаржувалися в апеляційному порядку у з’їзд мирових суддів. Після того, як мировий суддя об’являв учасникам процесу рішення по справі, він зобов’язаний був викласти його у остаточній формі “не далі як у три дні” [7, ст.141]. Рішення судді відповідно до ст.142 Статуту цивільного судочинства пови-

нно було містити наступні відомості: 1) рік, місяць та число, коли воно було постановлене; 2) звання, імена, прізвища та прізвиська учасників справи; 3) коротке викладення обставин справи з наведенням вимог позовників; 4) сутність рішення та міркування, на котрих воно засноване; 5) витрати провадження, що присуджуються оправданій стороні; 6) вказівка, чи підлягає рішення негайному виконанню; 7) підпис мирового судді [7, ст.142].

Протягом місяця з дня оголошення неостаточного рішення сторони мали право оскаржити його в апеляційному порядку у з’їзд мирових суддів [7, ст.162]. Окрім цього, за Статутом цивільного судочинства у семиденний термін дозволялося подавати приватні скарги на розпорядження мирового судді, які за загальним правилом приносилися тільки разом з апеляційною скаргою. Недотримання такого порядку подання приватної скарги вело до залишення скарги без наслідків, як те було, наприклад, ухвалено мировим з’їздом по скарзі В.А. Кравченка [8; Ф.592. – Оп.1. –С.98. –Л.3]. Виняток становили лише приватні скарги на повільність мирового судді, на неприйняття позовного прохання, відзиву чи апеляційної скарги, а також на ухвали з прохань про забезпечення позову або про попереднє виконання рішення; у всіх цих випадках скарги могли подаватися окремо від апеляції [7, ст.166].

Отже, як видно з усього вищевикладеного, цивільне судочинство в мирових судах досить повно втілювало принципи скороченої процедури розгляду справ, дозволяючи мировому судді під час судового розбору оперативно реагувати на різного роду процесуальні перешкоди, своєчасно вирішувати клопотання, що надходили від учасників процесу, швидко знаходити оптимальне рішення для обох сторін шляхом їх примирення тощо. До цього слід додати й те, що Статут цивільного судочинства характеризувався ясністю та лаконічністю формулювань, що також позитивно впливало на зменшення процесуальних витрат, а до того ж сприяло економії часу під час провадження справ мировим суддею. На практиці все це призводило до якісного підвищення рівня правозастосовчої діяльності мирового судді, робило його справді впливовим та компетентним арбітром серед місцевого населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильковский Е.В. Курс гражданского процесса. –М.: Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1913. – 691+12 с.
2. Вербловский Г.Л. Гражданское судопроизводство. К пересмотру судебных уставов // Журнал Министерства юстиции. –1895. –№ 8. –С.1-38.
3. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. –Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. –400 с.
4. Мокринский С.П. Выборный мировой суд. –Пг.: Сенат. тип., 1914. –66 с.
5. Платонов С.Ф. Об условиях применения мировыми судьями местных обычаев, при разрешении гражданских дел // Журнал гражданского и уголовного права. –1881. –№ 4. –С.70-85.
6. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. –Львов: Вища школа (Изд-во при Львовск. гос. ун-те), 1974. – 192 с.
7. Устав гражданского судопроизводства // Судебные уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны. 20 ноября 1864 года. Второе дополненное издание. –СПб.: Издательство Государственной канцелярии, 1867. –Ч.1. – VII, II, XXXVIII. -713 с.
8. Державний архів Харківської області.

Шигаль Д.А. Особливості цивільного судочинства в мирових судах першої інстанції, створених за судовою реформою 1864 р. у Російській імперії // Форум права. -2008. -№ 2. –С.486-490 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08sdauri.pdf>

Аналізується цивільне судочинство в мирових судах першої інстанції, що були введені у Російській імперії за Судовими статутами 1864 р. З'ясовується сутність скороченого порядку розгляду цивільних справ, виявляються структура судового процесу та особливості застосування мировими судьями процедури примирення. На підставі аналітичного розгляду відповідних положень Статуту цивільного судочинства і архівних матеріалів робляться висновки про доцільність і необхідність запозичення позитивного досвіду процесуальної діяльності мирових суддів.

***

Шигаль Д.А. Особенности гражданского судопроизводства в мировых судах первой инстанции, созданных по судебной реформе 1864 г. в Российской империи

Анализируется гражданское судопроизводство в мировых судах первой инстанции, которые были введены в Российской империи по Судебным уставам 1864 г. Выясняется сущность сокращенного порядка рассмотрения гражданских дел, выявляются структура судебного процесса и особенности применения мировыми судьями процедуры примирения. На основании аналитического рассмотрения соответствующих положений Устава гражданского судопроизводства и архивных материалов делаются выводы о целесообразности и необходимости заимствования позитивного опыта процессуальной деятельности мировых судей.

***

SHigal' D.A. Feature of civil legal proceedings in the magistrate courts of the first instance created on judicial reform on 1864 in Russian empire

Civil legal proceedings in magistrate courts of the first instance which were entered in Russian empire under judicial charters of 1864 is analyzed. The essence of the reduced order of consideration of civil cases is found out, the structure of litigation and feature of application by magistrate judges of procedure of reconciliation come to light. On the basis of analytical consideration of the appropriate positions of the Charter of civil legal proceedings and archival materials are drawn conclusions on expediency and necessities of borrowing of positive experience of remedial activity of magistracy.